
WSCHODNI ROCZNIK HUMANISTYCZNY
TOM XXI (2024), №3
s. 175-193
doi: 10.36121/mkulik.21.2024.3.175

Mariusz Kulik
ORCID: 0000-0001-8420-0429
(Polska Akademia Nauk)

Zarządzanie twierdzą Organizacja garnizonu twierdzy Iwangorod (Dęblin)

Streszczenie: Twierdza Iwangorod została zbudowana w latach 30. XIX wieku w Królestwie Polskim i miała chronić zachodnie granice Cesarstwa Rosyjskiego przed atakiem przeciwnika. Z biegiem lat jej załoga była powiększana o kolejne pododdziały, a zarządzanie tą dużą strukturą wymagało istnienia rozbudowanego aparatu składającego się z kilku zarządów specjalistycznych: sztabu, artylerii, inżynierii, intendentury. Na czele tej rozbudowanej struktury postawiono komendanta twierdzy, którym musiał być oficer w randze generała lejtnanta, absolwent Akademii Sztabu Generalnego. Doświadczenie sztabowe kadry zarządzającej pozwalało na skuteczne kierowanie/zarządzanie pracą na kilku płaszczyznach działania: ogólnym kierowaniem twierdzą, szkoleniem jej załogi, nadzorowaniem fortyfikacji i utrzymaniem odpowiedniej gotowości bojowej.

Słowa kluczowe: Imperium Rosyjskie, Królestwo Polskie, armia rosyjska, twierdze, Iwangorod, Dęblin

Fortress management. Organization of the Iwangorod (Dęblin) fortress

Annotation: The Iwangorod Fortress was built in the 1830s in the Kingdom of Poland and was intended to protect the western borders of the Russian Empire from enemy attack. Over the years, its crew was expanded by more subunits, and managing this large structure required an extensive apparatus consisting of several specialist boards: staff, artillery, engineering, and commissariat. The commander of the fortress was placed at the head of this extensive structure. An officer with the rank of lieutenant general and a graduate of the General Staff Academy. The staff experience of the management staff allowed for effective management of work on several levels of action: general management of the fortress, training of its crew, supervision of fortifications and maintaining appropriate combat readiness.

Keywords: Russian Empire, Kingdom of Poland, Russian army, fortresses, Iwangorod, Dęblin

W XIX wieku ziemie polskie wchodziły w skład trzech państw zaborczych – Austrii, Prus i Rosji. Każde z nich starało się zintegrować nowe zdobycze terytorialne z własnymi centrami, włączając je do swoich systemów gospodarczych, administracyjnych, komunikacyjnych czy wojskowych. W celu wzmocnienia panowania na nowych terenach, państwa zaborcze kierowały tu swe wojska, tworząc liczną sieć garnizonów. Kwaterujące pułki pełniły dwojaką rolę – broniły granic przed wrogiem zewnętrznym oraz pomagały miejscowej administracji w utrzymaniu władzy w zajmowanym rejonie. Takimi garnizonami były także twierdze, które przez wiele lat były one jednymi z głównych elementów architektury militarnej widocznej na ziemiach polskich w każdym zaborze. Budowano je latami, rozbudowywano, modernizowano i nadawano olbrzymie znaczenie w planach wojennych. Miały one zapewnić bezpieczeństwo granic oraz umożliwić pokonanie przeciwnika w przypadku hipotetycznej wojny¹.

Jednym z obiektów tego typu na ziemiach polskich była twierdza Iwangorod. Leżąca w Królestwie Polskim, u ujścia rzeki Wieprz do Wisły, przez wiele lat była jedną z ważniejszych twierdz na zachodnich rubieżach Cesarstwa Rosyjskiego.

Pomysł wybudowania twierdzy w okolicach wsi Granki zrodził się na początku XIX wieku. W memoriale z 1814 r. płk Jana Malletskiego dla w. ks. Konstantego, opisano stan twierdz Księstwa Warszawskiego. W tym samym roku na polecenie cara Aleksandra I, w Głównym Kwatermistrzostwie Wojska Polskiego opracowano koncepcję obrony terenów Królestwa Polskiego i jego osłony fortyfikacyjnej. Płk Malletski planował wykorzystać do obrony elementy naturalne, czyli rzeki Wisłę, Bug i Narew, i nad nimi ulokować system twierdz, które chroniłby Królestwo, a jednocześnie broniłby zachodnich granic Cesarstwa Rosyjskiego. Płk Malletski zaproponował stworzenie trzech linii obrony: I – twierdze Zamość, Granki (późniejszy Iwangorod), Modlin i Grodno; II – Brześć Litewski (główny element); III – twierdze Kijów, Bobrujsk, Dyneburg. Główną twierdzą Królestwa Polskiego miał być Modlin. Podobne założenia były w memoriale, opracowanym przez ppłka Ignacego Prądyńskiego w 1828 roku na polecenie Mikołaja I².

Po stłumieniu powstania listopadowego rozpoczęto budowę twierdz rosyjskich w Królestwie Polskim, w Warszawie (Cytadela), Brześciu Litewskim, Dęblinie, i rozbudowę – w Zamościu i Modlinie. Kosztami obciążono skarb Królestwa Polskiego. W 1843 r. Mikołaj I zatwierdził koncepcję obrony granicy zachodniej. Pierwszą linię obrony stanowiła linia środkowej Wisły i Wieprza. Tworzyły ją twierdze

¹ Zob. R. Belostyk, *Fortyfikacje Księstwa Warszawskiego 1807-1813*, Oświęcim 2018; W. Bieszanow *Twierdza Brzeska*, Warszawa 2012; R. H. Bochenek, *Twierdza Modlin*, Warszawa 2003; S. Fuglewicz, *Ilustrowana historia fortyfikacji*, Warszawa 1991; W.W. Jakowlew, N.I. Szmakow, *Fortyfikacja stała przed i w czasie I wojny światowej*, Warszawa 2004; L. Królikowski, *Twierdza Warszawa*, Warszawa 2002; tenże, *Warszawa – dzieje fortyfikacji*, Warszawa 2015; S. Łagowski, *Cytadela Warszawska*, Pruszków 2010; P. Oleńczak, *Twierdza Modlin 1830-1864. Wielkie nadzieje i lata niedoli*, Warszawa 2012.

² E. Halicz, *Nieznany memoriał Malleta na temat obrony Księstwa Warszawskiego z listopada 1814 r.*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. XI, cz. 2, Warszawa 1965, s. 305-325; W.W. Jakowlew, N.I. Szmakow, *Fortyfikacja stała przed i w czasie I wojny światowej*, Warszawa 2004, dz. cyt., s. 49; M. Kulik, *Armia rosyjska w Królestwie Polskim w latach 1815-1856*, Warszawa 2019, s. 35-37.

Modlin (Nowogiejgiewsk), Cytadela Warszawska, Dęblin (Iwangorod) i Zamość. Zapleczem dla wojsk rosyjskich miała być twierdza w Brześciu Litewskim. Przez szereg lat plan ten nie ulegał większym zmianom. Dopiero w drugiej połowie XIX wieku, szczególnie po ustaleniach kongresu berlińskiego z 1878 r., zwiększano liczebność wojsk stacjonujących w trzech zachodnich okręgach wojskowych – Wileńskim, Warszawskim i Kijowskim. Wzmacnianie siły militarnej Cesarstwa na rejonach nadgranicznych spowodowało rozbudowę systemu fortyfikacji na tych terenach. Ówczesne rosyjskie plany wojenne zakładały wojnę Rosji z koalicją Niemiec i Austro-Węgiei. Walki miały toczyć się na terenie Królestwa Polskiego, a skoncentrowana w centrum Królestwa armia rosyjska miała bronić przeciwnikowi dostępu w głąb Rosji. Działania te miały opierać się o przeszkody naturalne (rzeki) oraz inżynieryjne (system twierdz i obozów warownych). Plan ten obowiązywał do 1910 r., kiedy to linię obrony przesunięto na wschód, na linię Białystok-Brześć Litewski. Rozpoczęto wycofywanie oddziałów rosyjskich na wschód, a część istniejących twierdz zlikwidowano. W 1912 r. zmieniono plany wojenne, a linię obrony przesunięto ponownie na zachód, i tuż przed wybuchem I wojny światowej Dęblin ponownie stał się twierdzą Iwangorod³.

Zamysł wybudowania twierdzy Iwangorod zrodził się po stłumieniu powstania listopadowego. Miejsce wybrano w 1831 r., a rok później przystąpiono do prac fortyfikacyjnych. Plany twierdzy sporządził gen. Iwan Dehn, a Mikołaj I zatwierdził je w 1838 r. Nowa twierdza już w 1837 r. otrzymała nazwę Iwangorod, na cześć namiestnika Królestwa Polskiego – Iwana Paskiewicza: „Imperator najwyżej pozwolił polecić: twierdzę Gumry nazywać na przyszłość Aleksandropolem; wznoszoną zaś na nowo w Królestwie Polskim twierdzę przy ujściu rzeki Wieprza, w pobliżu Dębina, nazywać Iwangorodem”⁴ Rok potem 12 (24) IX 1838 r. zaliczono twierdzę iwangorodzka do twierdz etatowych 2 klasy i zdecydowano włączyć ją do Zachodniego Okręgu Inżynieryjnego. Zgodnie z tą klasą sformowano w niej stały oddział inżynieryjny. Ponadto postanowiono, do prowadzenia prac przy rozbudowie twierdzy, przenieść do niej 14 rotę roboczą z Dyneburga w Inflanckim Okręgu Inżynieryjnym, po zakończeniu tam prac zaplanowanych na ten rok.⁵

Twierdza Iwangorod miała być punktem oporu linii obrony na Wiśle oraz tworzyć w twierdzami Nowogiejgiewsk i Brześć Litewski rejon, w którym miało koncentrować się w przypadku wojny, wojsko rosyjskie. Zaś dopiero w ukazie danym w Peterhofie, dnia 20 VI (2 VII) 1840 r., car postanowił:

³ A. Aksamitowski, M. Klimecki, *Mazowsze i ziemie północno-wschodnie w systemie obronnym Rosji do 1914 roku*, [w:] *Działania militarne na Mazowszu i w Polsce Północno-Wschodniej*, Warszawa 2000, s. 246-249; J. Cichowicz, *Rosyjski plan wojny z Niemcami i Austrią, opracowany w 1912 i 1913 roku*, „Bellona”, 1922, t. 5, z. 1, s. 49; M. Kulik, *Warszawski Okręg Wojskowy rosyjskiej cesarskiej armii 1894-1914*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, nr 4/2008, s. 5-6; J. Pajewski, *Pierwsza wojna światowa 1914-1918*, Warszawa 1998, s. 137-141.

⁴ Polnoje sobranije zakonow Rossijskoj imperii [dalej: PSZRI], sobr. 2, t. XII (1837), nr 10627, ukaz z 31 X (13 XI) 1837 r. imienny ogłoszony w rozkazie ministra wojny.

⁵ W ten sposób w Zachodnim Okręgu inżynieryjnym były cztery takie roty (poza wspomnianą – nr 15, 16 i 17) - PSZRI, sobr. 2, t. XIII (1838), nr 11526, ukaz imienny ogłoszony w rozkazie ministra wojny.

Chcąc okazać nasze zadowolenie namiestnikowi naszemu w Królestwie Polskim, generał-feldmarszałkowi księciu warszawskiemu hrabi Paskiewiczowi Erywańskiemu, za czynione nam usługi w dopełnianiu poruczonych mu przez nas ważnych obowiązków, postanowiliśmy i stanowimy: artykuł I. Dobra Demblin, składające się z miasta Bobrowniki, folwarków: Demblin i Bobrowniki, tudzież wsi: Modrzyce, Mierzoncza, Zdżary, Kleszczowka, Massowa, Podwierzbie, Niebrzegów, Sendowice, Grondy, Moszczanki i Łassonia w guberni podlaskiej, obwodzie łukowskim, powiecie żelechowskim położone, nadajemy wieczyście namiestnikowi naszemu generał-feldmarszałkowi księciu warszawskiemu hrabi Paskiewiczowi Erywańskiemu i jego potomkom, na zupełną, nieograniczoną i niewzruszoną prywatną własność, z wszelkimi prawami, użytkami, oraz nieograniczonym prawem rozrządzenia niemi podług woli, mieć chcąc, aby dobra te nosiły odtąd nazwę imienia naszego generał-feldmarszałka, to jest: Sielo Iwanowskie. Artykuł II. Termin nadania tego liczyć się ma od dnia 21 marca (2 czerwca) 1840 roku [...]. Artykuł 4. Przestrzeń gruntów, przez twierdzę iwangorodzką obecnie zajętych, zostaje przy własności skarbu. Przestrzeń zaś sześciuset-sążniową, od stoków tej twierdzy, spod darowizny nie jest wyłączoną, z tym wszakże ograniczeniem, że właściciel nie będzie miał prawa wznosić na niej jakich bądź budowli. Prawo wyłącznej propinacji tak w samej twierdzy, jako i w przestrzeni sześciuset-sążniowej, tudzież rybołówstwo na rzekach: Wiśle i Wieprzu, oraz wszelkie inne prawa przy twierdzy, jakie dotąd służyły skarbowi, przechodzą na obdarowanego. Artykuł 5. Rozpoczęta przez skarb w dobrach Demblin fabrykacja cegły, na potrzebę iwangorodzkiej twierdzy, ma być na rok bieżący, w zamierzonej ilości skończoną; a właścicielowi wynagrodzone być mają z funduszów, na wzniesienie twierdz oznaczonych i oznaczyć się mających, materiały, robocizna itp., o ile za takowe należeć się będzie po dzień 1 stycznia 1841 roku. Na przyszłość zaś, z uwagi, że jest dogodniej, a nawet korzystniej dla skarbu, nabywać, na wzniesienie twierdzy, cegłę w cegielniach demblinskih, wkładamy obowiązek na rząd Królestwa, aby każdorazowo wchodził z właścicielem dóbr tych w umowę o wyróbkę i dostawę takiej ilości cegły, jaka do twierdzy iwangorodzkiej okaże się potrzebną. [...]⁶

Jak widać, Paskiewicz stał się jednym z głównych beneficjentów tej inwestycji. Już same dochody z propinacji musiały być duże, a do tego władze Królestwa zostały zobowiązane do kupowania cegły z jego cegielni.

Twierdza miała ochraniać przeprawy przez rzeki - Wisłę i Wieprz. Leżała też na szlaku wiodącym z Warszawy do Włodzimierza Wołyńskiego i dalej, przez Lublin, w kierunku Kijowa. Znaczenia miejscu dodawał też znajdujący się w pobliżu twierdzy węzeł kolejowy łączący tory biegnące w kierunku Warszawy, Lublina, Radomia i Brześcia Litewskiego.

Twierdza Iwangorod służbowo podlegała dowódcy wojsk w Królestwie Polskim. W początkowym okresie był to Iwan Paskiewicz - namiestnik Królestwa Polskiego, a jednocześnie dowódca rosyjskiej Armii Czynnej, stacjonującej na zachodnich terenach Cesarstwa Rosyjskiego. W późniejszych latach byli to kolejni namiest-

⁶ Dziennik Praw Królestwa Polskiego t. 25 (1840), s. 189-199.

nicy Królestwa Polskiego a potem dowódcy Warszawskiego Okręgu Wojskowego (od jego utworzenia w 1862 roku).

Wraz z rozbudową umocnień obsada etatowa twierdzy w czasie pokoju była stopniowo zwiększana. Na początku XX wieku sięgnęła ona około 8000 żołnierzy i urzędników wojskowych⁷. W czasie wojny pełna obsada etatowa garnizonu wynosiła 12 814 osób (w tej liczbie było osiem batalionów piechoty), a przechowywane zapasy miały umożliwić przetrzymanie kilkumiesięcznego oblężenia⁸.

II. 1. Plan twierdzy Iwangorod.

Źródło: *Атлас крепостей Российской империи*, [b.n.w.], [183-].

⁷ Zob. Archiwum Państwowe Lublin (dalej AP Lublin), Rząd Gubernialny Lubelski (dalej RGL), Wydział Wojskowo-policyjny II (dalej WP II), sygn. 1899: 10, Приказы войскам Варшавского военного округа.

⁸ *Военное обозрение Варшавского военного округа*, Варшава 1874, s. 1747.

Obsady twierdz wchodziły w skład wojsk lokalnych (miejscowych) Warszawskiego Okręgu Wojskowego, które podlegały bezpośrednio dowódcy okręgu. W skład obsady twierdzy wchodziły oddziały forteczne – piechoty i artylerii oraz zarządy specjalistyczne – inżynierii i intendentury⁹. Na terenie twierdzy znajdowały się też pododdziały podlegające innym resortom, takie jak rotы aresztanckie czy komendy żandarmów.

Z biegiem lat i rozwojem techniki wojskowej, rozbudowywała się struktura załogi twierdzy i rosła liczba pododdziałów wchodzących w jej skład. Rozporządzenia nakazujące sformować nowe pododdziały z określeniem ich podległości, etatu i wynagrodzenia przekazywano w specjalnie wydawanych rozkazach, np. o sformowaniu telegrafu fortecznego (1890), przemianowaniu rezerwowych batalionów piechoty w bataliony piechoty fortecznej (1889), czy wprowadzeniu nowych etatów dla batalionów piechoty fortecznej (1897)¹⁰.

W ciągu kilkudziesięciu lat w skład załogi twierdzy Iwangorod wchodziły: - lata 40. XIX w. – 6. rota artylerii (pozostająca w składzie Zachodniego Okręgu Artylerii), oddział inżynieryjny, 8. rota robocza (podlegająca zarządowi inżynieryjnemu) i 37. rota aresztancka (wojskowa), odwach III klasy, komenda żandarmów¹¹. W 1846 r. przeniesiono z twierdzy Zamość do Iwangorodu garnizonową rotę artyleryjską nr 5 (7 brygada)¹² a rok później utworzono w Iwangorodzie rotę aresztancką¹³. W 1849 r. bastionom w twierdzy iwangorodzkiej nadano nazwy generałów tłumiących powstanie listopadowe. Był to pomysł Paskiewicza i na patronów wybrano generałów, którzy służyli pod jego dowództwem: 1 bastion – ks. Szachowski, 2 bastion – hr. Tol, 3 bastion – hr. Pahlen, 4 bastion – hr. Witt, 5 bastion – hr. Kreic, 1 luneta – Kajsarow, 2 luneta – hr. Ridiger, 3 luneta – Niejdgardt, 1 mostowe umocnienie – ks. Gorkczakow, 2 mostowe umocnienie – Dehn, brama do rzeki – św. Jerzego (Georgij), brama do Wieprza – Michajłowska, brama na szosę lubelską – Moskiewska.¹⁴ W 1850 r. wzmocniono uzbrojenie artylerii twierdzy iwangorodzkiej 10 działami.¹⁵ Natomiast po wybuchu powstania styczniowego w Iwangorodzie sformowano „Iwangorodzki batalion forteczny” złożony z czterech rot podległych komendantowi na zasadach ogólnych, ale zasadniczo były one podporządkowane dowódcy X Okręgu Straży Wewnętrznej.¹⁶ W 1865 r. do twierdzy Iwangorod przeniesiono zamojski pułk forteczny, i przemianowano na iwangorodzki pułk forteczny. Na epoletach i pagonach

⁹ Tamże, s. 1693.

¹⁰ AP Lublin, RGL, WP II, sygn. 1889: 15, cz. 1, Приказание войскам Варшавского военного округа Но 25, 14.04.1889; tamże, sygn. 1890: 80, cz. 1, Приказ по военному ведомству Но 212, 14.08.1890; tamże, sygn. 1897: 65, cz. 1, Приказ по военному ведомству Но 2, 4.01.1897.

¹¹ M. Kulik, *Armia rosyjska w ...*, s. 94.

¹² PSZRI, sobr. 2, t. XXI (1846), cz. 2, nr 20634, 24 XI (6 XII), ukaz imienny ogłoszony w rozkazie ministra wojny.

¹³ PSZRI, sobr. 2, t. XXII (1847), nr 21560.

¹⁴ PSZRI, sobr. 2, t. XXIV (1849), nr 23656, 18 (30) XI 1849 r.

¹⁵ PSZRI, sobr. 2, t. XXV (1850), nr 24268, 23 VI (5 VII) 1850 r.

¹⁶ PSZRI, sobr. 2, t. XXXVIII (1863), nr 39428, 26 III (8 IV) 1863 r.; M. Кулик, *10 (Варшавский) Округ Внутренней Стражи*, [w:] Военная история России XIX-XX веков. Материалы VII Международной военно-исторической конференции, ред. А.В. Аранович, Санкт-Петербург 2014, s. 126-131.

umieszczono te samej litery, które posiadał iwangorodzki batalion forteczny. Jednocześnie dotychczasowy iwangorodzki batalion forteczny przeniesiono do Warszawy do służby garnizonowej w warszawskiej cytadeli aleksandrowskiej i nazwano go warszawskim fortecznym batalionem, Batalionowi temu nadano na epoletach i pagonach literę „B”.¹⁷

- 1890 r. – sztab twierdzy, 1 i 2 batalion forteczny (każdy składał się z pięciu rot), 1, 2, 3 i 4 batalion artylerii fortecznej i bateria wypadowa (każda po cztery rot), forteczny zarząd inżynierii, inżynieryjny oddział warsztatów, forteczny zarząd intendenty. Ponadto w twierdzy znajdowały się szpital wojskowy I klasy i młyn wojskowy¹⁸.

- 1909 r. – sztab twierdzy, pułk piechoty fortecznej (złożony z dwóch batalionów), 1-4 baterie artylerii fortecznej, wypadowa bateria artylerii fortecznej, forteczna rota saperów, forteczny oddział balonowy, telegraf forteczny, stacja gołębi pocztowych, zarząd inżynierii, zarząd intendenty, szpital wojskowy i młyn. W tym czasie w obsadzie twierdzy było 16 rot artylerii.¹⁹ Całą, skomplikowaną strukturą militarną, dowodził komendant. Stanowisko komendanta twierdzy Iwangorod utworzono dopiero 2 (14) V 1839 r., co może wskazywać na okres, kiedy twierdza osiągnęła wartość bojową.²⁰ Była to osoba posiadająca stopień wojskowy generała lejtnanta i wywodząca się z wojsk lądowych. Osoby, które nie miały w chwili awansu na stanowisko komendanta twierdzy rangi generała lejtnanta, były „pełniącymi obowiązki komendanta”. Kandydata na wspomniane stanowisko wyznaczał car, i tylko w czasie wojny mógł dokonać tego dowódca armii. Komendant był zaliczany do składu ministerstwa wojny i pod względem służbowym podlegał dowódcy okręgu wojskowego.

Pod względem służbowym komendantowi podlegały wszystkie oddziały wojskowe stacjonujące w twierdzy, jej infrastruktura inżynieryjna, uzbrojenie, magazyny i składy. Podlegały mu też specjalistyczne zarządy forteczne: sztab, zarząd artylerii, zarząd inżynierii i zarząd intendenty. Rejon działania, na którym rozciągała się władza komendanta obejmował, prócz terenu twierdzy, także najbliższą okolicę. Kierowanie tak skomplikowaną strukturą wymagało dużo kwalifikacji i wieloletniej praktyki, i na stanowisko komendanta twierdzy wyznaczano osoby posiadające odpowiednie kwalifikacje i ukończoną akademię wojskową, przy czym przeważnie była to Akademia Sztabu Generalnego w Petersburgu²¹.

¹⁷ PSZRI, sobr. 2, t. XL (1865), Nr 42115, 20 V (1 VI) 1865 r.; PSZRI, sobr. 2, t. XLI (1866), nr 43891, ukaz o likwidacji twierdzy zamojskiej: „zamojską twierdzę, jako nieodpowiadającą celom obronnym państwa, zlikwidować, z tym aby ten środek został zastosowany zgodnie projektem z ułożonym przez gen.-feldm. hr. Berga”.

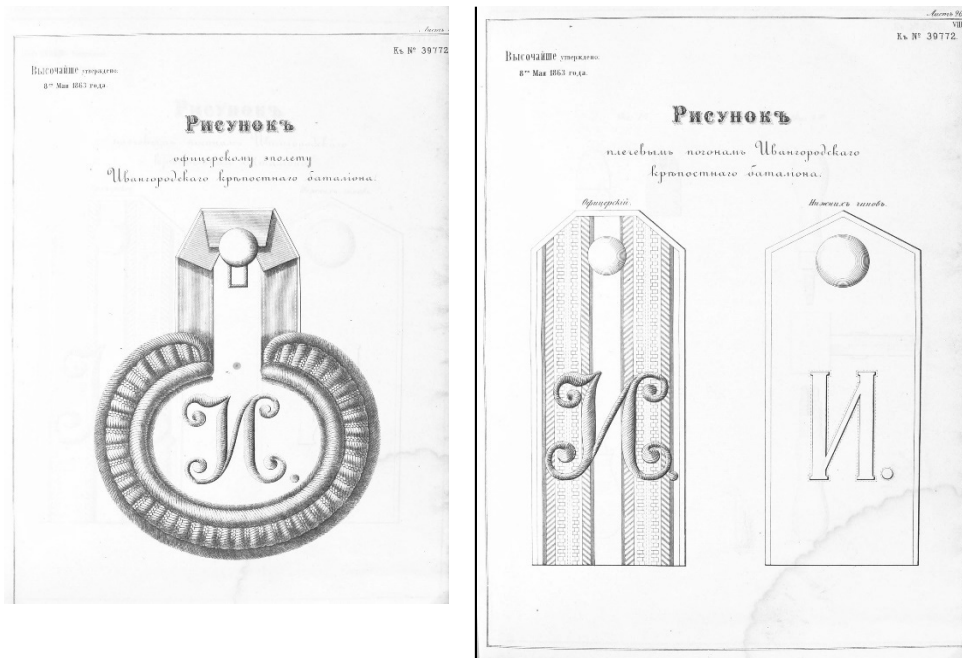
¹⁸ *Краткое квартирное росписание войск, военных учреждений и заведений Варшавского военного округа. К 1-му Октября 1890 года*, Варшава 1890, s. 58-59, 62.

¹⁹ Roty artylerii iwangorodzkiej rozbudowywano od 1864 r. W 1876 r. na bazie roty nr 2 powstały rotę nr pięć nowych. Kolejne rozmnożenie nastąpiło w l. 1884-1885 a ostatnie w 1904 r. - *Хроника рот крепостной и осадной артиллерии*, сост. Я.Я. Вакар, Санкт-Петербург 1908, с. 50-58.

²⁰ PSZRI, sobr. 2, t. XIV (1839), cz. 1, nr 12297, ukaz imienny ogłoszony ministrowi wojny.

²¹ *Свод Военных Постановлений 1869 года* (dalej SWP 1869), Санкт-Петербург 1890, ks. III, art. 303-308.

II. 2. Epolety i pagony dla pułków fortecznych i iwangorodzkiego batalionu fortecznego.

Źródło: PSZRI, sobr. 2, t. XXXVIII (1863), nr 39772, 8 (20) V 1863.²²

Stanowisko komendanta twierdzy Iwangorod pełnili m. in.: gen. lejtn. Karl Burmeister (1870), gen. lejtn. Karl Szernwal (1871-1882), gen. lejtn. Konstantin Komarow (1883-1891), gen. lejtn. Mitrofan Czajkowski (1891-1899), gen. lejtn. Georgij Kazbek (1899-1902), p.o. gen. mjr Epifan Gusakow (1902-1907), gen. lejtn. Władimir Jurkowski (1907-1910), p.o. gen. mjr Eugeniusz de Henning-Michaelis (1914), jedyny Polak na tym stanowisku.

Doświadczenie wojskowe komendantów było różnorodne, i nie zawsze związane z zarządzaniem twierdzą, chociaż wszyscy pełnili różnorodne stanowiska służbowe, zarówno dowódcze, jak i sztabowe. Gen. Komarow, zanim objął stanowisko komendanta Iwangorodu, przez wiele lat (co najmniej od 1859 roku), służył na Kaukazie i w Turkiestanie²³. Gen. Czajkowski wcześniej służył w Królestwie Polskim,

²² Ponadto: PSZRI, sobr. 2, t. XXXVIII (1863), nr 39512, 18 IV, ukaz o formie umundurowania m.in. w twierdzy iwangorodzkiej pułków i iwangorodzkiego batalionu fortecznego – mundury takiej jak w wojskach X Okręgu Straży Wewnętrznej, z oznaczeniem na epoletach litery „И”; tamże, nr 40418, 22 XII, ukaz o formie umundurowania dla wszystkich fortecznych pułków i batalionów. Nowe wzory od razu wprowadzono w Dyneburgu i Bobrujsku, a w innych twierdzach stopniowo, w miarę wybrakowania starych mundurów.

²³ Список генералам по старшинству. Составлен по 1.09.1892 г., С-Петербург 1892, s. 225.

Ukrainie, na Kaukazie i w Turkiestanie²⁴. Gen. Kazbek - na Kaukazie, Ukrainie i w Królestwie Polskim. W tym ostatnim zajmował stanowisko szefa sztabu twierdzy Warszawa (1892-1897) oraz generała kwatermistrza w sztabie Warszawskiego Okręgu Wojskowego (1897-1899)²⁵. Gen. Gutakow - w Królestwie Polskim i był komendantem twierdzy Zegrze (1899-1902)²⁶. Gen. Jurkowski wcześniej służył w kawalerii, a potem na Syberii, Ukrainie, w Królestwie Polskim, był też szefem sztabu twierdzy Nowogeorgijewsk (1902-1906)²⁷. Gen. de Henning Michaelis - w Królestwie Polskim, na Syberii i Ukrainie²⁸.

Obowiązki i prawa komendanta twierdzy do ochrony lub obrony, były uzależnione od położenia twierdzy: w czasie pokoju, w czasie wojny lub w stanie oblężenia. W czasie pokoju komendant dbał o zachowanie odpowiedniej gotowości umożliwiającej szybkie przejście do pozostałych stanów gotowości. Obowiązki komendanta były różnorodne, jednak najważniejszym z nich było troska o powierzone mu oddziały oraz ich utrzymanie w odpowiedniej gotowości bojowej. Z tego powodu podlegały mu wszystkie zarządy i urzędy, mające wpływ na utrzymanie gotowości bojowej oraz sprawy gospodarcze twierdzy. W stosunku do podległych sobie bezpośrednio oddziałów (pułki i bataliony forteczne) komendant, w czasie pokoju, miał uprawnienia i władzę dyscyplinarną dowódcy dywizji. W stosunku do pozostałych oddziałów wojskowych i zarządów, posiadał uprawnienia komendanta garnizonu²⁹.

Podobnie wyglądała sprawa podległości służbowej w czasie ćwiczeń wojskowych i manewrów. Decyzją dowódcy okręgu wojskowego, wszelkie biorące w nich udział jednostki wojskowe, były podporządkowane komendantowi twierdzy. Komendant kontrolował prawidłowy przebieg zajęć, przygotowanie instrukcji do nich i ich zgodność z ogólnym programem szkoleń w okręgu. Miał prawo oceniać, także na piśmie (w sporządzanych atestach) dowódców biorących udział w ćwiczeniach, a o ocenach informować ich przełożonych³⁰.

Wszelka korespondencja służbowa zarządów z przełożonymi, odbywała się za wiedzą komendanta. Rozporządzenia Głównych i Okręgowych Zarządów dotyczące twierdzy, były przekazywane komendantowi przez dowódcę okręgu wojskowego, i bezpośrednio naczelnikom zarządów fortecznych. Wszelkie rozporządzenia i rozkazy mogły być wypełniane dopiero po zawiadomieniu o tym komendanta. Meldunki i sprawozdania naczelników zarządów fortecznych, dotyczące spraw technicznych itp., przedstawiano do wiadomości komendantowi, i dopiero potem, przesyłano do odpowiednich zarządów oraz do dowódcy okręgu wojskowego. Komendant co mie-

²⁴ *Список генералам ... 1.07.1900*, Санкт-Петербург 1900, s. 204.

²⁵ *Список генералам ... 1.01.1903*, Санкт-Петербург 1903, s. 440.

²⁶ *Список генералам ... 4.07.1907*, Санкт-Петербург 1907, s. 267.

²⁷ *Список генералам ... 1.01.1913*, Санкт-Петербург 1913, s. 201.

²⁸ E. de Henning-Michaelis, *Burza dziejowa. Pamiętnik z wojny światowej*, t. I, Warszawa 2021, s. 11-29; S. Czerep, *Generałowie i admirałowie polskiego pochodzenia w armii rosyjskiej 1914-1917*, Białystok 2014, s. 138-140; M. Kulik, *Polacy wśród wyższych oficerów armii rosyjskiej Warszawskiego Okręgu Wojskowego (1865-1914)*, Warszawa 2008, s. 160-161.

²⁹ SWP 1869, ks. III, art. 312-314, 325-326.

³⁰ Tamże, art. 315-316.

siąc kontrolował wydatki podległych sobie zarządów oraz związaną z tym dokumentację. Również raz do roku, do 1 lutego, przedstawiał dowódcy okręgu wojskowego sprawozdanie o stanie jednostek twierdzy i podległych mu zarządów, przeprowadzonym szkoleniu liniowym i manewrach wojskowych. Wszystkie te dokumenty, z racji swej zawartości, były tajne i przechowywane w archiwum³¹.

Na wypadek nieobecności lub choroby komendanta jego obowiązki przejmował najstarszy rangą oficer z zarządu fortecznego lub stałego garnizonu twierdzy. W innym przypadku wyznaczano zastępcę³².

Komendant twierdzy wraz z podległymi mu naczelnikami zarządów przygotowywali twierdze do działań bojowych. Kontrolowali umocnienia i uzbrojenie oraz opracowywali plany działania: doprowadzenia twierdzy do stanu gotowości bojowej, prac inżynierskich czy prowadzenia wojny podziemnej. Przy opracowywaniu tych planów posługiwano się programem dla fortecznych prac mobilizacyjnych, które przysyłał Sztab Główny. Przy określaniu planów działań wojennych korzystano z instrukcji, która ukazującego strategiczne znaczenie prowadzonych działań. Przy opracowywaniu wspomnianych planów udział brali naczelnicy wszystkich zarządów fortecznych twierdzy oraz dowódcy wojsk garnizonu. Opracowane plany zatwierdzał dowódca okręgu wojskowego. Zatwierdzone były tajne i przechowywane w sztabie twierdzy. Aktualizowano je i uzupełniano, by były gotowe w każdej chwili do użycia. Komendant sporządzał, na wypadek wojny, spis kandydatów do objęcia w twierdzy samodzielnych stanowisk służbowych (dowódczych). Spis ten przedstawiano co roku przy rocznym sprawozdaniu składanym dowódcy OW³³.

Komendant nadzorował wystawianie wart i posterunków, w czasie wojny i pokoju, w oparciu o regulamin służby garnizonowej. Znał szczegółowo twierdzę i jej okolicę oraz drogi dojazdowe do niej, i dbał, by jego podwładni również je znali. Dbął, aby podległe mu oddziały stałego garnizonu prowadziły szkolenie w twierdzy i jej okolicy. Plany szkoleń zatwierdzał dowódca OW oraz szefowie artylerii i inżynierii okręgu wojskowego oraz dowódcy brygad lokalnych i brygad saperów, którzy obowiązani byli znać plany ćwiczeń podległych sobie oddziałów wchodzących w skład garnizonu twierdzy.

Komendant Troszczył się o właściwe wykorzystanie pomieszczeń w twierdzy przeznaczonych dla wojsk oraz na magazyny wyposażenia i prowiantu. Kontrolował także ich właściwe wykorzystanie, remontowanie i utrzymanie w czystości. Dwa razy w roku komendant przeprowadzał kontrole twierdzy: z początkiem wiosny (po stopnieniu śniegów) dla określenia szkód i wyznaczenia prac remontowych umocnień, uzbrojenia i magazynów; z nastaniem zimy, po zakończeniu prac remontowych, by sprawdzić wykonanie prowadzonych prac i określić stan techniczny twierdzy. Kontrolowano również oddziały kwaterujące w twierdzy, ich liczebność i stan gotowości bojowej. Komendant kontrolował też forteczną komendę żandarmów³⁴.

³¹ Tamże, art. 317-320.

³² Tamże, art. 324.

³³ Tamże, art. 327-331.

³⁴ Tamże, art. 332-338.

Wyniki kontroli w twierdzy nie zawsze były upubliczniane, jednak w części przypadków informacje o nich można było odnaleźć w dokumentach spływających z zarządu okręgu wojskowego, np. omówienie kontroli oddziałów artylerii w twierdżach Warszawskiego Okręgu Wojskowego, która odbyła się w październiku 1896 r.³⁵

Przejście twierdzy w stan gotowości bojowej czasu wojennego odbywało się na polecenie cara. Ogłaszał to w specjalnym obwieszczeniu komendant twierdzy. Obsadzał też stanowiska służbowe, posługując się spisem kandydatów przechowywanym w sztabie. W ramach osiągnięcia stanu pełnej gotowości bojowej, komendant miał do swej dyspozycji kwoty pieniężne na wydatki nadzwyczajne związane z mobilizacją twierdzy. W tym czasie rodziny osób garnizonu, były ewakuowane z twierdzy do dowolnie wybranych miejsc³⁶.

Kolejnym stopniem gotowości bojowej twierdzy był stan oblężenia. Podobnie, jak poprzednio, wprowadzano go na polecenie cara lub wodza naczelnego. W przypadku bezpośredniego zagrożenia przez nieprzyjaciela, rozkaz o przejściu w stan oblężenia mógł wydać komendant twierdzy. Od tego momentu komendant twierdzy miał prawa dowódcy korpusu armijnego. Zawiązywała się przy nim rada, której przewodniczył, a w jej skład wchodził szef sztabu i naczelnicy (szefowie) zarządów fortecznych (artylerii, inżynierii i intendentury) oraz starszy dowódca wojsk garnizonu. Radę zwoływano na polecenie komendanta, a jej obrady były tajne. Protokół z jej obrad sporządzał szef sztabu w specjalnym dzienniku, opatrzonym gryfem tajności. Opinia rady nie była dla komendanta wiążąca. Odpowiedzialność za obronę twierdzy ponosił komendant, dlatego też miał on swobodę działań, a nawet prawo nie wypełniania otrzymanych instrukcji, jeśli uznał to za stosowne. Nakazywano sprawdzać wiarygodność otrzymywanych informacji, by nie spowodować poddania twierdzy, co mogłoby wyrzucić szkodliwy wpływ na sytuację armii lub państwa. Komendant powinien nie dopuszczać do przenikania do twierdzy zagranicznej prasy, nieprzyjacielskich ulotek i wiadomości, które mogłyby osłabić ducha bojowego i morale załogi i mieszkańców. Starano się unikać bezpośredniego kontaktu z nieprzyjacielem. W przypadku poddania twierdzy, komendant zasięgał opinii rady i sam podejmował decyzję oraz negocjował warunki kapitulacji. Po poddaniu twierdzy, komendant starał się pozostać ze swymi podwładnymi, natomiast jego czyny podlegały ocenie przez sąd wojskowy³⁷.

Określono też obowiązki i prawa komendanta twierdzy względem władz cywilnych i okolicznych mieszkańców. Podobnie, jak w poprzednich przypadkach, określano je w czasie pokoju i wojny. W czasie pokoju władze cywilne miały udzielać komendantowi wszelkiej pomocy związanej z przestrzeganiem przepisów związanych z zachowaniem esplanady. Miały także dostarczać informacje o okolicznej ludności i nastrojach (prawomyślności) wśród niej panujących. Pomagały w tym osoby będące w służbie państwowej. Komendy miejscowej policji, znajdujące w rejonie

³⁵ AGAD, Warszawski Okręg Wojskowy, sygn. 399, Приказ по Артиллерии Варшавского военного Округа no. 12, 27.01.1897.

³⁶ SWP 1869, ks. III, art. 339-344.

³⁷ Tamże, art. 345-360.

twierdzy, nie podlegały bezpośrednio komendantowi. Obowiązane były wypełniać polecenia dotyczące służby i ogólnego porządku. W przypadku pożarów grożących twierdzy, policjanci wypełniali polecenia komendanta, mające na celu zażegnanie zagrożenia. Miejscowa policja miała dostarczać komendantowi twierdzy informacje o wprowadzanych nowych przepisach policyjnych; o wydarzeniach z udziałem żołnierzy; o przybywających na czasowy lub stały pobyt, o przejeżdżających i wyjeżdżających z rejonu twierdzy wojskowych i obcokrajowcach; o nastrojach ludności. Szczegółowe instrukcje regulujące relacje miejscowej policji z komendantem były wydawane dla każdej twierdzy osobno, po porozumieniu się ministerstwa wojny i ministerstwa spraw wewnętrznych. Komendant mógł zabronić przebywania w rejonie twierdzy osobom których obecność mogła przynieść szkodę twierdzy³⁸.

Władze twierdzy miały częste kontakty z władzami cywilnymi, co miało wpływ na wiele płaszczyzn życia społecznego, politycznego i gospodarczego. Władze administracyjne dostarczały komendanturze twierdzy informacji statystycznych o najbliższej okolicy twierdzy, panujących nastrojach czy sytuacji gospodarczej³⁹.

Relacje pomiędzy poszczególnymi specjalistycznymi zarządami fortecznymi a władzami lokalnymi były często uwarunkowane potrzebami bytowymi i kwaterunkowymi armii, a kwestie dostarczania opału, żywności, podwód itp., były tymi, które poruszano najczęściej⁴⁰.

Jednymi z ważniejszych przyczyn wspomnianych kontaktów, były wizyty i kontrole w twierdzy Iwangorod wysokich dostojników państwowych lub członków rodziny cesarskiej. W ramach przygotowań do tych wizyt, władze wojskowe (sztab okręgu wojskowego) kontaktowały się z gubernatorem lubelskim i zawiadamiały go o celu i przebiegu wizyty. W ramach tych ustaleń określano dokładnie trasę i czas przybycia wizytującej osoby do poszczególnych miejscowości oraz określano wszelkie czynności, jakie musiały przedsięwziąć władze lokalne w celu odpowiedniego powitania i przyjęcia gości. Przeważnie chodziło o uroczyste powitanie na peronach poszczególnych stacji (co miało miejsce w przypadku wizytacji generała-gubernatora Kotzebue w 1879 r.), wizyty w wybranych miejscach i spotkania z przedstawicielami władz i mieszkańcami⁴¹.

W przypadku ogłoszenia w twierdzy stanu wojny, zależność ludności miejscowej od komendanta regulowały oddzielne przepisy. Komendant mógł wykorzystać miejscową ludność do prac fortyfikacyjnych, także skorzystać z ich materiałów i środków. Wszystko to miało być opłacone według obowiązujących taryf lub zabezpieczone wydaniem pokwitowania. Władze administracyjne miały udzielać komendantowi wszelkiej pomocy finansowej z posiadanych środków państwowych. Policja zostawała podporządkowana bezpośrednio komendantowi twierdzy, podobnie jak urzędy pocztowe i telegraficzne. Komendant usuwał z twierdzy i najbliższej okolicy,

³⁸ Tamże, art. 361-367.

³⁹ Zob. AP Lublin, Kancelaria Gubernatora Lubelskiego (dalej KGL), sygn. 1882: 119.

⁴⁰ Zob. AP Lublin, RGL, WP II, 1902: 94.

⁴¹ Zob. AP Lublin, KGL, sygn. 1879: 135.

znajdującej się w zasięgu ognia dział fortecznych, większość mieszkańców. Wydała też osoby nieprawomyślne (podejrzane), oddając je do dyspozycji władz cywilnych⁴².

W przypadku wprowadzenia stanu oblężenia, komendant twierdzy obwieszczał o tym mieszkańcom twierdzy i jej najbliższego rejonu. Otrzymywał wówczas uprawnienia dowódcy lokalnego i pełnił władzy na tym obszarze. Mógł zatrzymać w twierdzy rzemieślników, również zabezpieczyć materiały konieczne do obrony, a także wykorzystać do obrony twierdzy przebywających w niej mieszkańców (cywilnych). Komendant miał prawo zniszczenia obiektów w twierdzy i jej rejonie, mogących być wykorzystanych przez nieprzyjaciela.⁴³

Samodzielne zarządy forteczne prezentowały się następująco:

1) Sztab twierdzy – komendant, szef sztabu, komendancki sztab-oficer, naczelnik oddziału liniowego, liniowy oficer sztabu, adiutant komendancki, naczelnik fortecznego oddziału żandarmów, lekarz forteczny, nadzorca koszar, opiekun cerkwi fortecznej⁴⁴, kapelan, diakon, naczelnik wojskowej stacji gołębi pocztowych⁴⁵.

W sztabie prowadzono prace związane z ogólnym zarządzaniem twierdzą i przygotowaniem jej do obrony oraz z kierowaniem szkoleniem liniowym załogi twierdzy. W sztabie znajdowały się informacje o twierdzy, jej obsadzie, uzbrojeniu, zapasach i o rejonie twierdzy i otaczających ją miejscowościach; obowiązujące przepisy, rozkazy, rozporządzenia i okólniki dotyczące bieżącego zarządzania obiektem. W tajnym archiwum sztabu przechowywano plany osiągnięcia gotowości bojowej, instrukcje, spis kandydatów na stanowiska dowódcze. Dostęp do niego miał komendant. Sztabem twierdzy kierował szef sztabu. Sztab składał się z trzech wydziałów: komendanckiego, liniowego i sanitarnego. Sztabowi podlegał też kapelan z pomocnikiem, forteczna komenda żandarmów i forteczna drużyna pożarowa. Prócz tego stacja gołębi pocztowych (jeżeli taka istniała)⁴⁶. Szefa sztabu twierdzy wyznaczał szef Sztabu Głównego w porozumieniu z komendantem twierdzy, spośród oficerów Sztabu Generalnego. Był on bezpośrednio podległy komendantowi. Składał meldunki komendantowi o działalności sztabu i był obecny przy meldunkach szefów zarządów fortecznych. Rozdzielał prace pomiędzy naczelników wydziałów sztabu, kontrolując ich wykonanie, miesięczne wydatki i dokumenty sztabu. Wydawał przepustki osobom kontrolującym na polecenie komendanta stan budynków twierdzy. Chronił klucze do tajnego archiwum sztabu i wszystkich bram do twierdzy, samodzielnych umocnień i podziemnych pomieszczeń. Przedstawiał komendantowi kandydatów na wakujące stanowiska w sztabie. W stosunku do pracowników sztabu miał uprawnienia szefa sztabu dywizji.

⁴² SWP 1869, ks. III, art. 368-374.

⁴³ Tamże, art. 375-379.

⁴⁴ Car w czasie swojego pobytu w maju 1850 r. w twierdzy rozkazał dodać do etatu cerkwi fortecznej diakona i dwóch psalmistów – PSZRI, sobr. 2, t. XXV (1850), nr 24161, 17 (29) V

⁴⁵ Zob. *Памятная книжка Люблинской губернии на: 1870-1910 год, Люблин 1870-1910.*

⁴⁶ SWP 1869, ks. III, art. 380-384.

Wydział komendancki sztabu skupiał swe prace na obiegu dokumentów dotyczących służby garnizonowej, nadzoru bezpieczeństwa i utrzymania ogólnego porządku, nadzoru nad aresztantami, relacji zarządu fortecznego i wojsk z władzami cywilnymi i miejscową policją. Naczelnikiem wydziału komendanckiego, w zależności od etatu twierdzy, wyznaczano komendanckiego sztab-oficera lub adiutanta komendanta. Ustalał on codzienny porządek wart w twierdzy i nadzór nad aresztantami w twierdzy. Kontrolował pełnienie wart i dzienniki służb dyżurnych, raporty poranne i wieczorne z garnizonu, szpitali, również informacje o przyjeżdżających i wyjeżdżających⁴⁷.

Wydział liniowy zajmował się ogólnym zarządzaniem twierdzą, jej gotowością i utrzymaniem stanów osobowych, wyposażeniem, służbą i zajęciami szkoleniowymi wojsk twierdzy. Opracowywano w nim też sprawy personalne osób sztabu. Naczelnika wydziału liniowego sztabu w twierdzy, wyznaczano spośród oficerów Sztabu Generalnego. Wykonywał on wszystkie obowiązki starszych adiutantów sztabów korpusów i dywizji. W czasie wojny kierował też stacją pocztowo-telegraficzną⁴⁸.

Wydział sanitarny sztabu zajmował się kwestiami sanitarnymi twierdzy i okolic. Jego pracami kierował lekarz sztabu twierdzy. Badał on stan i warunki sanitarne twierdzy i okolic. Śledził występowanie chorób, dbał o zachowanie sprawności wyposażenia i zapasów sanitarnych twierdzy (na wypadek wojny). W czasie pokoju obowiązki lekarza twierdzy, za zgodą komendanta i głównym wojskowym inspektorem medycznym, pełnił jeden ze starszych lekarzy szpitala lub oddziału wchodzącego w skład garnizonu. Podlegał on bezpośrednio szefowi sztabu twierdzy, a w kwestiach medycznych wykonywał rozporządzenia wojskowego inspektora medycznego okręgu. Na wypadek wojny wydział stawał się kancelarią fortecznego wojskowego inspektora sanitarnego. W czasie pokoju naczelnik wydziału miał uprawnienia dowódcy pułku, a w czasie wojny – dowódcy brygady⁴⁹.

Kapelan twierdzy podlegał komendantowi i swoim władzom kościelnym. Podlegał sztabowi pod względem ogólnego porządku służby. W stosunku do garnizonu wypełniał obowiązki kapelana pułku⁵⁰.

Forteczna komenda żandarmerii przeznaczona była do pełnienia służby wojskowo-policyjnej w twierdzy. Nadzorowała wykonywanie przez wojska i mieszkańców twierdzy i rejonu poleceń komendanta w sferze wojskowo-policyjnej, do których należały: kontrola, by w twierdzy nie było ludzi bez paszportów lub podejrzanych; nadzorowanie najbliższej okolicy twierdzy; nadzorowanie, czy nie pojawili się podejrzani ludzie; meldunki, o tym, co działo się w twierdzy⁵¹. Drużyna (komenda) żandarmerii wchodziła w skład Korpusu Żandarmerii. W twierdzach formowano je na polecenie ministra wojny, jeśli uznał to za konieczne. Korpus Żandarmerii podlegał ministro-

⁴⁷ Tamże, art. 385-392.

⁴⁸ Tamże, art. 393-394.

⁴⁹ Tamże, art. 395-400.

⁵⁰ Tamże, art. 401.

⁵¹ Tamże, art. 402, 689, 699-700.

wi spraw wewnętrznych, który był jednocześnie szefem Żandarmów. Bezpośrednie kierowanie tymże korpusem należało do jednego z wiceministrów, który był Dowódcą Samodzielnego Korpusu Żandarmów⁵². Forteczne komendy żandarmów miały dwójką zależność: w czasie pokoju – podlegały szefowi sztabu twierdzy w zakresie pełnienia czynności wojskowo-policyjnych a naczelnikowi gubernialnego urzędu żandarmów, zaś w zakresie ogólnym, wyposażenia i kadry; w czasie wojny – szefowi sztabu twierdzy, w pełnym zakresie działań

Dowódcy fortecznej komendy żandarmów mieli względem swych podwładnych uprawnienia: w czasie pokoju – dowódcy batalionu, a w czasie wojny – dowódcy samodzielnego batalionu⁵³.

Forteczna drużyna pożarowa znajdowała się w bezpośredniej zależności od szefa wydziału komendanckiego. Miał on względem składu drużyny uprawnienia dowódcy batalionu (niesamodzielnego)⁵⁴. Kolejną komórką podległą wydziałowi komendanckiemu była stacja gołębi pocztowych, która podlegała szefowi sztabu twierdzy⁵⁵.

Na czele fortecznej drużyny pożarowej stał ogniomistrz. Był wybierany przez komendanckiego sztab-oficera i zaliczany do etatu sztabu twierdzy. Był wybierany spośród dymisjonowanych lub zapasowych podoficerów, którzy znali się na pożarnictwie. Powoływano ich z okolicznych jednostek rezerwowych. W stosunku do swych podwładnych miał uprawnienia młodszego oficera roty⁵⁶.

2) forteczny zarząd artylerii: dowódca artylerii fortecznej, naczelnik gospodarki, adiutant ds. liniowych, adiutant ds. gospodarczych, kierujący wydziałami, płatnik, referent, starszy lekarz, młodszy lekarz⁵⁷.

Na jego czele stał dowódca artylerii fortecznej. Zarządowi podlegały wszystkie pododdziały artylerii fortecznej – bataliony, roty i drużyny; dbał też o właściwe zabezpieczenie twierdzy w sprzęt artyleryjski. W tajnym archiwum fortecznego zarządu artylerii przechowywano plan uzbrojenia twierdzy w sprzęt artyleryjski, oraz rozdzielanie zapasów amunicji; szczegółowe plany, szkice i profile terenu, znajdujące się w zasięgu ognia dział fortecznych. Szef zarządu był wybierany przez generała-feldcechmajstra, w porozumieniu z ministrem wojny, i zatwierdzany w Najwyższym Rozkazie. W stosunku do oddziałów artylerii, szef wydawał polecenia dotyczące artylerii fortecznej, natomiast w stosunku do żołnierzy tych oddziałów miał uprawnienia równorzędne z uprawnieniami szefa sztabu twierdzy. Szef podlegał komendantowi twierdzy, a pod względem specjalistycznym Głównemu Zarządowi Artylerii i okręgowemu zarządowi artylerii. Szef zarządu składał komendantowi meldunki dotyczące uzbrojenia obiektu, a raz w roku składał sprawozdanie dotyczące stanu podległych sobie formacji oraz spis kandydatów na objęcie samodzielnych stanowisk dowód-

⁵² Tamże, art. 654, 656.

⁵³ Tamże, art. 658, pkt. 2., 680.

⁵⁴ Tamże, art. 403.

⁵⁵ Tamże, art. 404.

⁵⁶ Tamże, art. 403, załącznik.

⁵⁷ Zob. *Памятная книжка Люблинской губернии на: 1870-1910 год; Справочная книжка для русских офицеров*, s. 40-41.

czych w czasie wojny. Szef zarządu mógł kontaktować się bezpośrednio z okręgowym i głównym zarządem artylerii w kwestiach technicznych i sprawach mniejszego znaczenia. Zabezpieczał też klucz do tajnego archiwum zarządu⁵⁸.

3) forteczny zarząd inżynierii: inżynierowie wojskowi, dowódca fortecznej rotacji saperkiej, naczelnik fortecznego telegrafu.⁵⁹

Prowadził on prace związane z zarządzaniem umocnieniami twierdzy, budynkami, sprzętem inżynieryjnym, drogami wojskowymi i telegrafami, pomocniczymi środkami obrony (np. miny), ogrzaniem i oświetleniem twierdzy, pododdziałami inżynieryjnymi w twierdzy. W tajnym archiwum zarządu przechowywano szczegółowe plany wszystkich budowli fortecznych, plany inżynieryjne twierdzy i jej umocnień, plany działania w czasie oblężenia twierdzy. Szef zarządu był wybierany przez generał-inspektora ds. inżynieryjnych w porozumieniu z ministrem wojny i zatwierdzany w Najwyższym Rozkazie. Podlegały mu wszystkie osoby wchodzące w skład zarządu i pododdziałów inżynieryjnych w twierdzy. W stosunku do nich, szef zarządu miał uprawnienia równorzędne z szefem sztabu twierdzy. Pod względem wojskowym podlegał komendantowi twierdzy, a pod względem specjalistycznym – okręgowemu i Głównemu Zarządowi Inżynierii. Szef fortecznego zarządu inżynierii zgłaszał komendantowi sprawozdania ze swej działalności dotyczące rocznych prac remontowych w twierdzy, budowlanych itp., planu zabezpieczenia w opał i oświetlenie twierdzy oraz wykorzystania terenami twierdzy. Przed sporządzeniem raportu rocznego, szef zarządu konsultował jego treść z komendantem. Szef zarządu kierował pracami remontowymi w twierdzy, miał prawo bezpośredniego kontaktu z zarządem okręgu lub Głównym w sprawach drugorzędnych. Chronił klucz do tajnego archiwum zarządu⁶⁰.

4) forteczny zarząd intendentury: intendent i referent⁶¹.

Do jego zadań należało chronienie zapasów intendentury (wyposażenia, sprzętu, żywności itp.). Na jego czele stał intendent twierdzy, którego wybierał główny intendent w porozumieniu z komendantem twierdzy. Był on bezpośrednio podległy komendantowi twierdzy. W czasie pokoju musiał on przygotować informacje na temat potrzeb twierdzy w czasie wojny. Zabezpieczał gromadzone w magazynach zapasy oraz ich ochronę. Mógł on bezpośrednio zgłaszać się do intendenta okręgu wojskowego w sprawie informacji o zasobach najbliższej twierdzy okolicy, w zakresie dostępności żywności i leków oraz ich aktualnych cen za nie. Podobnie jak inni szefowie zarządów fortecznych opracowywał listę osób przewidywanych do objęcia kierowniczych stanowisk na wypadek wojny. W stosunku do swych podwładnych miał uprawnienia dowódcy pułku⁶².

⁵⁸ SWP 1869, ks. III, art. 406-414.

⁵⁹ *Справочная книжка для русских офицеров*, s. 39-40.

⁶⁰ SWP 1869, ks. III, art. 415-428.

⁶¹ Zob. *Памятная книжка Люблинской губернии на: 1870-1910 год*.

⁶² SWP 1869, ks. III, art. 429-438.

Porządek obiegu dokumentów w zarządach fortecznych odbywał się zgodnie z ogólnymi przepisami obowiązującymi w ówczesnej armii rosyjskiej, szczególnie w przypadku drogi służbowej⁶³. Dotyczyło to dokumentów personalnych, rozkazodawczych i sprawozdawczych, z których część była przechowywana w sztabach i kancelariach pododdziałów twierdzy, natomiast część po określonym przepisami czasie przechowywania, przesyłano do archiwum sztabu okręgu wojskowego i ministerstwa wojny⁶⁴.

Zarządzanie twierdzą Iwangorod było procesem bardzo złożonym. Sama struktura twierdzy łączyła w sobie organizację wojskową liniową (bataliony i pułki), tyłową (magazyny, warsztaty) oraz cywilną (świątynia, szkoła, szpital). Podległość tych elementów była wieloraka. Ogólnie, wszystkie jednostki organizacyjne podlegały komendantowi twierdzy, jednak pod względem specjalistycznym podlegały też różnym zarządom okręgowym: artylerii, inżynierii i intendentury. W każdej jednostce obowiązywały ogólne przepisy wojskowe oraz rozporządzenia specjalistycznych zarządów. Zgranie wszystkich elementów w jedną całość wymagała dużej i różnorodnej wiedzy, co powodowało wyznaczanie na to stanowisko oficerów Sztabu Generalnego. Byli oni zaznajomieni z pracą sztabową na różnych szczeblach dowodzenia i w różnych rodzajach wojsk. Stwarzało to teoretyczną możliwość właściwego obsadzenia kluczowego stanowiska w twierdzy – komendanta. Dawało także szansę optymalnego i właściwego zarządzania twierdzą w zgodzie z intencjami i planami dowództwa.

BIBLIOGRAFIA - REFERENCES

Archival sources:

Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawski Okręg Wojenny, sygn. 399.

AP Lublin:

- Kancelaria Gubernatora Lubelskiego: sygn. 1879: 135; sygn. 1882: 119.

- Rząd Gubernialny Lubelski, Wydział Wojskowo-policyjny II: sygn. 1889: 15, cz. 1; sygn. 1890: 80, cz. 1, sygn. 1897: 65, cz. 1; sygn. 1899: 10; sygn. 1902: 94.

Printed sources:

Atlas krepostey Rossiyskoy imperii, [b.n.w.], [183-].

Khronika rot krepostnoy i osadnoy artillerii, sost. Ya.Ya. Vakar, Sankt-Peterburg 1908, s. 50-58.

Kratkoe kvartirnoe raspisanie voysk, voennykh uchrezhdeny i zavedeny Varshavskogo voennogo okruga. K 1-mu Oktyabrya 1890 goda, Varshava 1890.

Pamyatnaya knizhka Lyublińskiej gubernii na: 1870-1914 gody, Lyublin 1870-1914.

⁶³ Tamże, art. 311.

⁶⁴ Zob. M. Kulik, *Dokumentacja personalna w armii rosyjskiej (przełom XIX i XX wieku)*, [w:] *Dzieje biurokracji na ziemiach polskich*, red. A. Górak, D. Magjer, t. II, Lublin – Siedlce 2009, s. 205-216; tenże, *Dokumentacja sprawozdawcza w armii rosyjskiej na przełomie XIX i XX wieku*, [w:] *Belliculum Diplomaticum V Lublinense. Dokumenty, kancelarie i archiwa między wschodem i zachodem Europy*, red. A. Górak, M. Szabaciuk, Lublin 2014, s. 161-172.

- Polnoje sobranije zakonow Rossijskoj imperii* [dalej: PSZRI], sobr. 2,
 - t. XII (1837), nr 10627, ukaz z 31 X (13 XI) 1837 r. imienny ogłoszony w rozkazie ministra wojny.
 - t. XIII (1838), nr 11526, ukaz imienny ogłoszony w rozkazie ministra wojny.
 - t. XIV (1839), cz. 1, nr 12297, ukaz imienny ogłoszony ministrowi wojny.
 - t. XXI (1846), cz. 2, nr 20634, 24 XI (6 XII), ukaz imienny ogłoszony w rozkazie ministra wojny.
 - t. XXII (1847), nr 21560.
 - t. XXIV (1849), nr 23656, 18 (30) XI 1849 r.
 - t. XXV (1850), nr 24268, 23 VI (5 VII) 1850 r.
 - t. XXV (1850), nr 24161, 17 (29) V 1850 r.
 - t. XXXVIII (1863), nr 39428, 26 III (8 IV) 1863 r.
 - t. XXXVIII (1863), nr 39772, 8 (20) V 1863 r.
 - t. XXXVIII (1863), nr 39512, 18 (30) IV 1863 r.
 - t. XXXVIII (1863), nr 40418, 22 XII 1863 r. (3 I 1864 r.), ukaz o formie umundurowania dla wszystkich fortecznych pułków i batalionów.
 - t. XL (1865), Nr 42115, 20 V (1 VI) 1865 r.
 - t. XLI (1866), nr 43891,

Svod Voennykh Postanovleny 1869 goda, Sanktpeteburg 1890, ks. III.

Spisok generalam po starshinstvu. Sostaen po: 1.09.1892 g., S-Peterburg 1892; 1.07.1900, S-Peterburg 1900; 1.01.1903, S-Peterburg 1903; 4.07.1907, S-Peterburg 1907; 1.01.1913, S-Peterburg 1913.

Spravochnaya knizhka dlya russkikh ofitserov, Sankt-Peterburg 1875.

Voennoe obozrenie Varshavskogo voennogo okruga, Varshava 1874.

Dziennik Praw Królestwa Polskiego

Studies:

Aksamitowski A., Klimecki M., *Mazowsze i ziemie północno-wschodnie w systemie obronnym Rosji do 1914 roku*, [w:] *Działania militarne na Mazowszu i w Polsce Północno-Wschodniej*, Warszawa 2000.

Belostyk R., *Fortyfikacje Księstwa Warszawskiego 1807-1813*, Oświęcim 2018.

Bieszanow W., *Twierdza Brzeska*, Warszawa 2012.

Bochenek R. H., *Twierdza Modlin*, Warszawa 2003.

Cichowicz J., *Rosyjski plan wojny z Niemcami i Austrią, opracowany w 1912 i 1913 roku*, „Bellona”, 1922, t. 5, z. 1.

Czerep S., *Generałowie i admirałowie polskiego pochodzenia w armii rosyjskiej 1914-1917*, Białystok 2014.

Fuglewicz S., *Ilustrowana historia fortyfikacji*, Warszawa 1991.

Halicz E., *Nieznany memoriał Malleta na temat obrony Księstwa Warszawskiego z listopada 1814 r.*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. XI, cz. 2, Warszawa 1965, s. 305-325.

Henning-Michaelis E. de, *Burza dziejowa. Pamiętnik z wojny światowej*, t. I, Warszawa 2021.

Jakowlew W.W., Szmakow N.I., *Fortyfikacja stała przed i w czasie I wojny światowej*, Warszawa 2004.

Królikowski L., *Twierdza Warszawa*, Warszawa 2002.

Królikowski L., *Warszawa – dzieje fortyfikacji*, Warszawa 2015.

Kulik M., *Polacy wśród wyższych oficerów armii rosyjskiej Warszawskiego Okręgu Wojskowego (1865-1914)*, Warszawa 2008.

Kulik M., *Armia rosyjska w Królestwie Polskim w latach 1815-1856*, Warszawa 2019.

Kulik M., *Dokumentacja personalna w armii rosyjskiej (przełom XIX i XX wieku)*, [w:] *Dzieje biurokracji na ziemiach polskich*, red. A. Górac, D. Magier, t. II, Lublin – Siedlce 2009, s. 205-216.

Kulik M., *Dokumentacja sprawozdawcza w armii rosyjskiej na przełomie XIX i XX wieku*, [w:] *Belliculum Diplomaticum V Lublinense. Dokumenty, kancelarie i archiwa między wschodem i zachodem Europy*, red. A. Górak, M. Szabaciuk, Lublin 2014, s. 161-172.

Kulik M., *Warszawski Okręg Wojskowy rosyjskiej cesarskiej armii 1894-1914*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, nr 4/2008.

Kulik M., *10 (Varshavskiy) Okrug Vnutrennoy Strazhi*, [in:] *Voennaya istoriya Rossii XIX-XX vekov. Materialy VII Mezhdunarodnoy vaenno-istoricheskoy konferentsii*, red. A.V. Aranovich, Sankt-Peterburg 2014, s. 126-131.

Łagowski S., *Cytadela Warszawska*, Pruszków 2010.

Oleńczak P., *Twierdza Modlin 1830-1864. Wielkie nadzieje i lata niedoli*, Warszawa 2012.

Pajewski J., *Pierwsza wojna światowa 1914-1918*, Warszawa 1998.

